

Correction of a couplet from Ferdowsi's Shahnameh Based on an Ancient Proverb

Hamid Aghajani*

Abstract

Various editions of Ferdowsi's Shahnameh have been attempted over the past two hundred years to bring the epic closer to what Ferdowsi originally penned. Despite these efforts, the valuable verses, numerous appended couplets, and various other flaws persist in this epic masterpiece. The absence of ancient manuscripts emphasizes the need to consider alternative methods in correcting Shahnameh. One such approach is self-correction, considering elements such as similes, metaphors, interpretations, and their equivalents. This method can rectify many discrepancies. In this article, the second hemistich of the couplet “kherad chon shaved kehtar-e kam o rashk /Chonan dan ke divane khanad pezeshk (When wisdom becomes less than desire and envy, know it like a physician who considers someone insane)” is corrected and analyzed based on the proverb “Hasad [rashk] dardist bi-darman (Envy is an incurable pain)” and the recurrence of this proverb in other verses of Shahnameh and Persian literary texts, presented as “Chonan dan ke daroo na-danad pezeshk (Know that, like a physician who does not know the remedy)”.

Keywords: Ferdowsi's Shahnameh, proverb, correction, envy, remedy.

Introduction

Ferdowsi's Shahnameh is a treasury of profound words and wisdom, with many of its verses taking the form of proverbs. Evidence of this can be found in various books such as "Amthal va Hekam" by Dehkhoda. Furthermore, Ferdowsi employed numerous

* Assistant Professor, Ministry of Science, Research, and Technology, Tehran, Iran, hamid.aghajani@msrt.ir

Date received: 03/04/2023, Date of acceptance: 16/08/2023

ancient and time-honored proverbs in different ways within Shahnameh, ensuring that this splendid treasury rescued many forgotten and neglected ancient proverbs. These proverbs later became the foundation for valuable artistic themes in the history of Persian literature. In this article, a verse from Ferdowsi's Shahnameh is corrected and explained based on the proverb "Hasad dardist bi-darman (Envy is an incurable pain)" and the discovery of this proverb in other verses of Shahnameh and Persian literary texts.

Materials and Methods

From this existing treasury of proverbs in texts, it is possible to correct possible discrepancies and corruptions in some verses with a solid and reasoned basis through analogy. At times, these proverbs have been overlooked by editors and commentators of Shahnameh, and if corruptions have occurred in these verses, editors have often been ineffective in utilizing the existing proverb as a basis for correcting the verse. It is important to note that one method of correcting Shahnameh verses is to use parallel verses within Shahnameh itself. Often, themes, combinations, and similar proverbs and metaphors are repeated in different verses, allowing potential discrepancies in these verses to be reconciled through comparison and analysis.

Discussion

In the story of the great war between Kay Khosrow and Afrasiab, after Garsivaz is captured and imprisoned in the Ghang Castle, Ferdowsi, in the course of narrating this story, imparts his ethical advice and guidance to the reader in the following manner:

"kherad chon shaved kehtar-e kam o rashk/ Chonan dan ke divane khanad pezeshk"

(When wisdom becomes less than desire and envy, know it like a physician who considers someone insane) (Ferdowsi, 1386: Vol. 4, p. 286)

According to the writer, there is serious doubt in the logical sense of the second hemistich because this theme is not repeated elsewhere in Shahnameh. "The physician will consider insane someone who becomes less than desire and enviable!" Why should a physician consider or label such a person as insane? It should be noted that in ancient times, even remedies were prescribed for the insane. Also, "kehtar-e kam o rashk (becomes less than desire and envy)" does not equate to madness. In this context, two suggestions for correcting the mentioned couplet are presented, and reasons for choosing one of these suggestions are subsequently provided.

"kherad chon shaved kehtar-e kam o rashk/ Chonan dan ke daroo na-danad pezeshk"

29 Abstract

(When wisdom becomes less than desire and envy, know that, like a physician who does not know the remedy)

Based on Moskow's correction of the second hemistich, it can be said that "ne" in "divane (insane)" is a negative prefix to the verb, which probably should attach to "khanad/danad (know)" and transform it into "na-khand/ na-danad (not know)." In this case, only "diva" remains from "divane (insane)," and it is synonymous with the term "daroo" (remedy). Not knowing the remedy by the physician and abstaining from treating some diseases is observable in other verses of Shahnameh as well.

"Hami rikht az dide khunin sareshak/ ze derdi ke darman na-danad pezeshk."
(Ferdowsi, 1382: Vol. 1, p. 768)

This verse is very similar to the discussed couplet in this article, serving as confirmation for the proposed correction by the writer. In this verse as well, the physician does not know the remedy for the pain caused by envy:

"Sereshak andar ayad be mojgan ze rashk/ Sereshaki ke darman na-danad pezeshk."

(Tears come forth to the eyelashes from envy, tears that the physician cannot cure)
(Ferdowsi, 1382: Vol. 1, p. 438)

As mentioned earlier, one of the reasons that strengthens the proposed correction of the couplet is the presence of a proverb in all these verses. In these Shahnameh verses, the proverb "The physician does not know the remedy for the envy" is used, which is an older version of the proverb "Envy is an incurable pain" (Dehkhoda, 1382: Vol. 2, p. 695).

Conclusion

Based on the evidence provided in this article, it is clear that the oldest manuscripts of Shahnameh are more than two centuries apart from the completion of its composition, making it impossible to rely solely on the surviving versions for correction. One of the strong and scientific foundations for correcting Shahnameh is to correct Shahnameh based on Shahnameh itself. Considering the repetition of many words, combinations, themes, and similar elements in various verses of Shahnameh, this method proves effective. In light of this characteristic and, furthermore, keeping in mind the proverb "Hasad [rashk] dardist bi-darman (Envy is an incurable pain)" in the present article, it becomes evident that the correct form of the second hemistich of the couplet "kherad chon shaved kehtar-e kam o rashk/ Chonan dan ke divane khanad pezeshk (When wisdom becomes less than than desire and envy, know it like a physician who considers someone insane)" is likely "Chonan dan ke daroo na-danad pezeshk (Know that, like a

physician who does not know the remedy).” To strengthen and confirm this suggestion, evidence from Shahnameh and some ancient texts where the mentioned proverb is used has been provided.

Bibliography

- Anjo Shirazi, Mir Jamaluddin Hossein (1375), Farhang Jahangiri, under the care of Rahim Afifi, Mashhad, Ferdowsi University of Mashhad. [In Persian]
- Anvri, Hassan and others (1384). Dictionary of proverbs. Tehran: Sokhan. [In Persian]
- Atae Kechoui, Tahmineh (2019). "The role of proverbs and judgments in correcting texts based on a verse from Saadi's sonnets". Popular culture and literature. Year 8, No. 35, pp. 271-284. [In Persian]
- Avesta, (2015). Translated and researched by Hashem Razi, Tehran: Book Company. [In Persian]
- Aydenloo, Sajjad. (2014). "Introduction and review of the two new revisions of the Shahnameh" (the final edition of the Moscow edition and the second edition of the Shahnameh by Jalal Khaleghi Motlaq). The Mirror of Heritage, New Period, Year 13, Supplement No. 40. [In Persian]
- Bukhari, Muhammad (1364), Manahaj Talebin and Masalak al-Sadeqin. Najib Miles Hervey's correction. Tehran: Molly. [In Persian]
- Dehkhoda, Ali Akbar (1361), proverbs and sayings. Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
- Dehkhoda, Ali Akbar and colleagues. (1377). dictionary. Tehran: University of Tehran. [In Persian]
- Dehghan, Bahman (1383). Comprehensive dictionary of Persian proverbs. Tehran: Persian Language and Literature Academy. [In Persian]
- Farrokhi Sistani, (1363), Divan. Edited by Mohammad Debirsiaghi, Tehran: Zavvar. [In Persian]
- Ferdowsi, Abulqasem (1374), Shahnameh (based on the Moscow edition). By the effort of Saeed Hamidian, Tehran: Drop. [In Persian]
- Ferdowsi, Abulqasem (1386), Shahnameh. Edited by Jalal Khaleghi Motlaq, fourth book, Tehran: Center for Islamic Encyclopaedia. [In Persian]
- Kashefi Beyhaqi, Hossein bin Ali, (1388). Anwar Soheyli Corrected by Mohammad Roshan. Tehran: Contemporary Voice. [In Persian]
- Kazzazi, Mirjalaluddin, (2009). ancient letter Tehran: Samt. [In Persian]
- Mowlavi Balkhi, Jalaluddin, (1373), Masnavi. Edited by Nicholson, An effort by Nasrollah Pourjavadi, Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
- Shakurzadeh Boloori, Ibrahim. (1372). Ten thousand Persian words and twenty-five thousand equivalents. Mashhad: Astan Qods. [In Persian]
- Tajbakhsh, Hassan (1379) History of Iranian hospitals. Tehran: Research Institute of Humanities and Cultural Studies. [In Persian]
- Onsori Balkhi, (1363), Divan. Edited by Mohammad Dabirsiaghi, Tehran: Sanai. [In Persian]

31 Abstract

Zolfiqari, Hassan (1391), "The use of proverbs in the poetry of Iranian poets", Research Journal of Persian Language and Literature (Gohar Goya), 6th year, 1st issue, serial 21, pp. 122-95. [In Persian]

Zadegan, Neda (2008). "Being a broom on the roof of the mill, correcting a verse from Attar", Farhangistan Letter, special issue of anthology, No. 2, pp. 218-221. [In Persian]

تصحیح بیتی از شاهنامه فردوسی بر پایه مَثَلِ «حسد دردی است بی درمان»

حمید آقاجانی*

چکیده

از حدود دویست سال پیش تا به اکنون ویرایش‌هایی گونه‌گون از شاهنامه فردوسی به فرجام رسیده است؛ همه این کوشش‌ها تا حدی توانسته این اثر سترگ را به آنچه از قلم فردوسی بر کاغذ نگاشته شده است نزدیک کند. البته چنان‌که همگان بر آنند، همچنان در این اثر گران‌مایه بیت‌های الحاقی و گشتگی‌های فراوان و اشکالات متعدد دیگر پابرجاست. فقدان دستنویس‌های کهن، لزوم توجه به سایر روش‌ها را در تصحیح شاهنامه گوشزد می‌کند؛ یکی از این روش‌ها تصحیح شاهنامه با خود شاهنامه است که این ملاک با در نظر داشتن مواردی همچون نقش امثال و کنایات و تعبیرات و نظائر آن، می‌تواند گشتگی‌های بسیاری را اصلاح نماید. در این نوشتار مصراع دوم بیت «خرد چون شود کهنتر کام و رشک/ چنان دان که دیوانه خواند پزشکی» بر پایه مَثَلِ «حسد[رشک] دردی است بی درمان» و بازیافتن همین مَثَل در سایر بیت‌های شاهنامه و متون ادب فارسی، به صورت «چنان دان که دارو نه‌داند پزشکی» تصحیح و بررسی شده است.

کلیدواژه‌ها: شاهنامه فردوسی، مَثَل، تصحیح، رشک، درمان.

۱. مقدمه

شاهنامه فردوسی گنجینه‌ای است از سخنان گران‌مایه و حکمت‌آمیز که بیت‌های بسیاری از آن به صورت ضرب‌المثل درآمده است. گواه این سخن، بیت‌های گونه‌گون شاهنامه است در

* استادیار زبان و ادبیات فارسی، وزارت علوم، تحقیقات و فناوری، تهران، ایران، hamid.aghajani@msrt.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۱/۱۴، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۵/۲۵

کتاب‌هایی همانند *امثال* و *حکم دهخدا*. افزون بر این‌ها، فردوسی مثل‌های کهن و باستانی بسیاری را به روش‌های مختلف در *شاهنامه* به کار برده و سبب گردیده این گنجینه شکوهمند مثل‌های کهن فراوانی را از دستبرد فراموشی و خاموشی رها کند تا این امثال بعدها در تاریخ ادب فارسی برای پارسی‌گویان و پارسی‌نویسان، دستمایه آفرینش مضمون‌های ارزشمند هنری قرار گیرد. «فردوسی با کاربرد ۶۸۷ مثل در *شاهنامه* و در لابه‌لای داستان‌ها به فراخور حوادث و وقایع پیش رو یا پیش‌آمده، ابیاتی را بر سبیل مثل بیان می‌کند. فردوسی به جای مثل از داستان، داستان، یا داستان زدن استفاده می‌کند» (ذوالفقاری، ۱۳۹۱: ۱۱۱).

از همین گنجینه مثل‌های موجود در متون گاه، می‌توان گشتگی‌ها و تصحیفات احتمالی را نیز با پشتوانه محکم و مستدل امثال قیاساً تصحیح کرد. این امثال در مواقعی از نظر مصححان و شارحان *شاهنامه* به دور مانده است و اگر هم در این بیت‌ها تصحیفی رخ داده، گاه مصححان از پشتوانه مثل موجود در تصحیح بیت بی‌بهره مانده‌اند. البته همچنین باید در نظر داشت که یکی از راه‌های تصحیح بیت‌های *شاهنامه*، استفاده از بیت‌های همسان *شاهنامه* است؛ معمولاً مضمون‌ها، ترکیب‌ها و امثال و نظایر آن‌ها در بیت‌های مختلف تکرار می‌شود که می‌توان با تطبیق و مقایسه آن‌ها گشتگی‌های احتمالی این بیت‌ها را به صلاح باز آورد.

در این نوشتار، بیتی از *شاهنامه* فردوسی بر پایه ضرب‌المثل «حسد دردی است بی درمان [دارو]» و نیز یافتن همین مثل در سایر بیت‌های *شاهنامه* و متون ادب فارسی، تصحیح و شرح شده است.

۲. پیشینه پژوهش

استفاده از امثال در تصحیح متن، همواره یکی از راهکارها و پشتوانه‌های مصححان برای برگزیدن ضبط یکی از دستنویس‌ها و در مواقعی برای تصحیح قیاسی متون بوده است و در مواردی که ضرب‌المثل مندرج در متن از چشم مصححان پنهان مانده است و متن نیز دچار گشتگی و تصحیف بوده است، بعدها محققان ضمن مقالاتی با استفاده از نقش مثل به کار رفته در متن، هم متن و هم ضرب‌المثل را تصحیح کرده‌اند. از جمله ندا زادگان بر پایه مثل «آسیاب بر کام جاروب بودن» و در ضمن مقاله‌ای، بیتی از *اسرارنامه* عطار را تصحیح کرده است. (۱۳۸۸: ۲۱۸-۲۲۱). عطایی کجویی در مقاله «نقش امثال و حکم در تصحیح متون با تکیه بر بیتی از *غزلیات سعدی*»، بر پایه یک ضرب‌المثل پیشنهادهایی را برای تصحیح یک بیت سعدی مطرح کرده است. (۱۳۹۹، ۲۷۱-۲۸۴).

۳. بیان مسئله

در داستان جنگ بزرگ کیخسرو با افراسیاب، پس از آن که گرسیوز به اسارت گرفته می‌شود او را در گنگ‌دژ زندانی می‌کنند، فردوسی در ضمن گزارش این داستان، پندها و رهنمودهای اخلاقی خویش را این‌گونه به خواننده گوشزد می‌کند.

به دز بر یکی جای تاریک بود	ز دل دور و با دخمه نزدیک بود
خُنک آن کسی کو بود پادشا	کفی راد دارد دلسی پارسا
به گرسیوز آمد چنان جای بهر	چنین ست کردارِ گردنده‌دهر
بداند که گیتی برو بگذرد	نگردد به گِردِ در بی‌خرد
خرد چون شود کهنتر کام و رشک	چنان دان که دیوانه خواند پزشکی ^۱

(فردوسی، ۱۳۸۶: ج ۴، ص ۲۸۶)

بیت اخیر در چاپ مسکو چنین تصحیح شده است:

خرد چون شود از دو دیده سرشک چنان هم که دیوانه خواهد پزشکی

(فردوسی، ۱۳۷۴: ج ۴-۵، ص ۳۴۱)

سجاد آیدنلو پس از آوردن بیت به صورت پیشین نوشته است: «با این ضبط بیت معنای روشنی ندارد لذا صورت مذکور در تصحیح دکتر خالقی مطلق (۱۸۰۴/۲۸۶/۴) و آقای جیحونی (۱۷۹۴/۹۴۹/۲) که در چند نسخه هم هست، استوار و دقیق است: خرد چون شود کهنتر کام و رشک/ چنان دان که دیوانه خواند پزشکی» (آیدنلو، ۱۳۹۴: ۳۱).

کزازی بیت را در نامه باستان چنین آورده است:

خرد چون شود کهنتر کام و رشک چنان دان که دیوانه خواند پزشکی

(کزازی، ۱۳۸۹: ج ۵، ص ۲۳۴)

ایشان در گزارش بیت نوشته‌اند: «نهاد، در لخت دوم از بیت ۵۵۸۹، پزشکی است: «اگر خرد آدمی کهنتر و فرمانبر آز و آرزو و رشک بشود، بدان که پزشکی چنین کسی را دیوانه خواهد خواند و در درمان او خواهد کوشید.» درباره قافیه این بیت، بنگرید به نامه باستان، ج ۲/ گزارش بیت ۵» (همان، ص ۸۷۹).

شایان ذکر است که بیت مذکور در برخی فرهنگ‌های متأخر از جمله فرهنگ جهانگیری ذیل واژه «چشک» به عنوان شاهد آورده شده است: «چشک: افزون و غالب را گویند. حکیم فردوسی گفته: خرد چون شود کهنتر و کام چشک/ چنان دان که دیوانه خواهد بچشک» (انجو شیرازی، ۱۳۷۵: ج ۲، ص ۱۳۶۴) و (دهخدا و همکاران، ۱۳۷۷: چشک).

۴. بحث و بررسی

همان‌گونه که مشخص است بیت در چاپ مسکو دچار اضطراب است و معنای درستی از آن به دست نمی‌آید. چاپ خالقی مطلق و برخی چاپ‌های دیگر مشکل بیت را از بُعد معنایی درست کرده‌اند؛ اما به نظر نگارنده، از لحاظ منطقی در مفهوم مصراع دوم جای تردید جدی وجود دارد؛ زیرا این مضمون در جای دیگری از شاهنامه تکرار نشده است. «پزشک، کسی را که کهنتر کام و رشک بشود، دیوانه خواهد خواند!» چرا باید پزشک، چنین فردی را دیوانه بخواند یا بدانند؟ باید در نظر داشت در قدیم گاه برای دیوانگان نیز دارو تجویز می‌شده است. «ابوبکر بن ربیع بن احمد اخوینی بخاری، مؤلف کتاب *هدایة المتعلمین فی الطب*، به قدری در امراض روانی و درمان جنون تخصص داشت که وی را بچشک دیوانگان نامیده بودند» (تاجبخش، ۱۳۷۹: ۲۸۴). همچنین «کهنتر کام و رشک شدن خرد» مساوی با جنون نیست. در اینجا دو پیشنهاد برای تصحیح بیت مذکور آورده می‌شود و در ادامه دلایلی برای برگزیدن این پیشنهاد ارائه می‌گردد.

خرد چون شود کهنتر کام و رشک چنان دان که دارو نه‌داند پزشک

بر پایه تصحیح مسکو از مصراع دوم «چنان دان که دیوانه خواهد پزشک» می‌توان گفت که «نه» در «دیوانه» پیشوند منفی‌ساز فعل است که احتمالاً باید به «خواهد/ داند» بچسبد و آن را بدل به «نه‌خواهد/ نه‌داند» نماید. در این صورت، از «دیوانه» تنها «دیوا» می‌ماند که آن هم مصحف «دارو» است. پیش از ذکر علل این تصحیح قیاسی، باید گفت که امکان دارد ضبط صواب بیت به گونه زیر نیز بوده باشد:

خرد چون شود کهنتر کام و رشک چنان دان که درمان نه‌داند پزشک

درمان ندانستن پزشک و فروماندن وی از معالجه و مداوای برخی بیماری‌ها در بیت‌های دیگری از شاهنامه نیز قابل مشاهده است.

تصحیح بی‌تی از شاهنامه فردوسی بر پایهٔ مَثَل ... (حمید آقاجانی) ۳۷

همی ریخت از دیده خونین سرشک ز دردی که درمان نداند پزشک

(فردوسی، ۱۳۸۲: ۱/۷۶۸)

بیت سپسین بسیار نزدیک است به بیت مورد بحث در این نوشتار و تأییدی بر تصحیح پیشنهادی نگارنده، در این بیت نیز پزشک، درمانِ دردی را که به واسطهٔ رشک پدید آمده، نمی‌داند:

سرشک اندر آید به مژگان ز رشک سرشکی که درمان نداند پزشک

(همان: ۱/۴۳۸)

همان‌گونه که پیش‌تر بدان اشاره رفت از دیگر دلایلی که تصحیح پیشنهادی بیت را تقویت می‌کند، مثلی است که در همهٔ این بیت‌ها مندرج است.

۱.۴ مَثَل «حسد دردی است بی درمان»

برای «رشک» در فرهنگ‌های لغت، معنی‌های «حسد؛ کبر و غرور و خویبندی و عُجب» (دهخدا، ۱۳۷۷: رشک)، آورده شده است. بر پایهٔ شواهدی که در این تحقیق در باب «رشک» آمده است مشخص می‌شود که این واژه در غالب بیت‌های مذکور به معنی «حسد» است. مع‌الوصف باید در نظر داشت که در این بیت‌های شاهنامه مَثَل «پزشک، درمان [داروی] حسد را نمی‌داند» به کار بسته شده است که صورت کهن‌تری است از مَثَل «حسد درد بی درمان است» (دهخدا، ۱۳۸۲: ۲/۶۹۵)؛ (شکورزاده، ۱۳۷۲: ۲۹۷)؛ (انوری، ۱۳۸۴: ۱/۳۵۸) و «درد که درمان نپذیرد حسد است» (دهگان، ۱۳۸۳: ۳۲۱) «و نیز گفته اند حسد دردی است که جز مرگ دوائی ندارد» (دهخدا و همکاران، ۱۳۷۷: حسد). البته باید در نظر داشت که به علل مختلف برخی مَثَل‌ها در شاهنامه غالباً از لحاظ واژگان و ساختمان صوری با شکل متداول امروزی انطباق ندارد و این همانندی را بیشتر از جنبهٔ معنایی باید باز یافت. «در شاهنامه اغلب مَثَل‌ها تغییر شکل یافته‌اند و کمتر به شکل رایج استفاده می‌شوند» (ذوالفقاری، ۱۳۹۱: ۱۱۱). در شعر حکیم عنصری از قول حکیم (= دانشمند و خردمند) این مَثَل زده شده است.

وگر ز درد بترسی حسد مکن که حکیم مثل زند که حسد هست درد بی درمان

(عنصری بلخی، ۱۳۶۳: ص ۲۱۳)

۲.۴ شواهد بیش‌تری از این مَثَل در شاهنامه

بیت‌های متعدد دیگری در شاهنامه وجود دارد که بر پایه مَثَل «حسد دردی است بی درمان» سروده شده است و می‌تواند دلایل محکم‌تری باشد بر درستی تصحیح قیاسی بیت مورد بحث.

چو چیره شود بر دل مرد رشک یکی دردمندی بود بی پزشک

(فردوسی، ۱۳۸۲: ۲ / ۱۴۴۱)

هرآن‌کس که دل تیره دارد ز رشک مر آن درد را دور باشد بزَشک

(همان: ۲ / ۱۴۱۱)

کزین بگذری خسروا دیو رشک^۲ یکی دردمندی بود بی پزشک

(همان: ۲ / ۱۵۲۹)

تو بیماری و پند داروی توست بگویم تا تو شوی تندرست

وگر چیره شد بر دلت کام و رشک سخن گوی تا دیگر آرم پزشک

پزشک تو پند است و دارو خرد مگر از تاج از دلت بسترد

(همان: ۲ / ۱۶۸۶)

بر پایه بیت‌های پیشین مشخص است که سخن از ناتوان بودن پزشک در مداوای بیماری رشک است و برای این بیماری نیاز است از پزشک نصیحت‌گر و داروی پند استفاده شود؛ به عبارت دیگر، پس از «چیره شدن کام و رشک بر دل» نتیجه در مصراع دوم چنان است که چنین فردی به پزشکی دیگر نیاز دارد و در بیت سوم، این دارو و پزشکِ دیگر، مشخص شده است.

۳.۴ بازتاب مَثَل «حسد دردی است بی درمان» در ادب فارسی

مضمون مَثَل درمان نداشتن بیماری «حسد=رشک» در بیت‌های زیادی دیده می‌شود که در این جا به برخی شواهد آن اشاره شده است.

نبود چاره حسودان لعین را ز حسد حسد آنست که هرگز نپذیرد درمان

(فرخی سیستانی، ۱۳۶۳: ۳۲۲)

تصحیح بی‌تی از شاهنامه فردوسی بر پایهٔ مثل ... (حمید آقاجانی) ۳۹

شبِ بی‌روز و دردِ بی‌داروست حسدِ دون و کینهٔ نادان

(مسعود سعد، ۱۳۰: ۴۵۹)

یعنی «حسدِ دون» همانند «شبِ بی‌روز» است و «حسدِ دون» مثل «دردِ بی‌دارو» است.

حسد کنندم و درمان آن ندانم یافت که دید هرگز داروی دردِ بی‌درمان؟

(همان: ۴۷۶)

جمله کوران را دوا کن جز حسود	کز حسودی بر تو می‌آرد جحود
مر حسودت را اگر چه آن منم	جان مده تا همچین جان می‌کنم
آنک او باشد حسود آفتاب	وانک می‌رنجد ز بود آفتاب
اینست درد بی‌دوا کوراست آه	اینست افتاده ابد در قعر چاه

(مولوی، ۱۳۷۳: ج ۱، ص ۳۰۸)

آن درد که درمان نپذیرد حسد است آئین حسد قاعدهٔ دیو و دد است
گویند حسود خصم مردم باشد گر زانکه نکو در نگری خصم خود است

(کاشفی بیهقی، ۱۳۸۸: ۱۹۱)

«بی‌هنر را صحبت صاحب هنر نیش برجان می‌زند چون کژدمی، آن حسد بود و درد حسد را در آن درمان نیست از بهر آنکه حاسد چون بحقیقت باز بینند بر ارادت و فعل حق است؛ زیرا که او عطای حق تعالی را کراهیت می‌دارد از بهر دیگران» (بخاری، ۱۳۶۴: ۲۵۵).

۵. نتیجه‌گیری

همان‌گونه که آشکار است کهن‌ترین دستنویس‌های شاهنامه بیش از دو سده با سال پایان سرایش آن فاصله دارند و به همین سبب است که در تصحیح شاهنامه نمی‌توان به ضبط نسخه‌های بازمانده بسنده کرد. یکی از پشتوانه‌های محکم و علمی در تصحیح شاهنامه، تصحیح شاهنامه بر پایهٔ شاهنامه است؛ زیرا بسیاری واژه‌ها و ترکیب‌ها و مضمون‌ها و همانند آن در بیت‌های متعدد شاهنامه تکرار شده است. با در نظر داشتن همین ویژگی و افزون بر آن، در پیش چشم داشتنِ مثلِ «حسد دردی است بی‌درمان» در مقالهٔ پیش رو، نمایانده شد که صورت

درست مصرع دوم بیت «خرد چون شود کهتر کام و رشک/ چنان دان که دیوانه خواند پزشک» به احتمال قوی به گونه «چنان دان که دارو نه‌داند پزشک» بوده است. برای تقویت و تأیید این پیشنهاد، شاهد‌هایی از شاهنامه و برخی متون کهن که مثل مذکور در آن‌ها به کار رفته است، آورده شد.

پی‌نوشت‌ها

۱. نویسه‌های بیت در تصحیح خالقی مطلق: حاشیه ۷: «ل: از دو دیده سرشک؛ س، ل ۲، س ۲ (نیز ل، ق ۲، پ، ل ۲، ب): کهتر و کام رشک؛ س ۲: کهتر و کام و رشک؛ ل ۳: کهتر کام رشک: متن = ف (نیز و، آ)»، حاشیه ۸: «ل، س، ل ۲، س ۲ (نیز ل، ل ۳، پ، ل ۲، آ، ب): چنان هم که؛ ق ۲: ورا همچو؛ متن = ف (نیز و)»؛ حاشیه ۹: «ل (نیز ل ۳): خواهد...» (فردوسی، ۱۳۸۶: ج ۴، ص ۲۸۶)
۲. «دیو رشک» در اینجا به معنی «رشک» زاده «دیو» است. رشک در اوستا آفریده دیو دانسته شده است. در یشت‌ها آمده است: «به هنگام فرمانروایی جم دلیر، در جایی که فرمانروایی می کرد، نه سرما بود نه گرما، نه پیری بود و بیماری و نه مرگ، نه رشک دیو آفریده» (اوستا، ۱۳۹۵: ۳۴۷).

کتاب‌نامه

- آیدنلو، سجاد. (۱۳۹۴). «معرفی و بررسی دو تصحیح تازه شاهنامه» (ویرایش نهایی چاپ مسکو و ویرایش دوم شاهنامه به اهتمام جلال خالقی مطلق). آینه میراث، دوره جدید، سال سیزدهم، ضمیمه شماره ۴۰.
- انجو شیرازی، میرجمال‌الدین حسین (۱۳۷۵)، فرهنگ جهانگیری، به اهتمام رحیم عفیفی، مشهد، دانشگاه فردوسی مشهد.
- انوری، حسن و دیگران (۱۳۸۴)، فرهنگ امثال سخن. تهران: سخن.
- اوستا، (۱۳۹۵). ترجمه و تحقیق هاشم رضی، تهران: شرکت کتاب.
- بخاری، محمد (۱۳۶۴)، مناهج الطالبین و مسالك الصادقین. تصحیح نجیب مایل هروی. تهران: مولی.
- تاجبخش، حسن (۱۳۷۹) تاریخ بیمارستان‌های ایران. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۶۱)، امثال و حکم. تهران: امیرکبیر.
- دهخدا، علی اکبر و همکاران. (۱۳۷۷). لغت‌نامه. تهران: دانشگاه تهران.
- دهگان، بهمن (۱۳۸۳). فرهنگ جامع ضرب‌المثل‌های فارسی. تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی.

تصحیح بیتی از شاهنامه فردوسی بر پایه مثل ... (حمید آقاجانی) ۴۱

ذوالفقاری، حسن (۱۳۹۱)، «کاربرد ضرب‌المثل در شعر شاعران ایرانی»، پژوهشنامه زبان و ادب فارسی (گوه‌رگویا)، سال ششم، شماره اول، پیاپی ۲۱، صص ۹۵-۱۲۲.

زادگان، ندا (۱۳۸۸). «آسیاب بر کام جاروب بودن، تصحیح بیتی از عطار»، نامه فرهنگستان، ویژه‌نامه فرهنگ‌نویسی، شماره ۲، صص ۲۱۸-۲۲۱.

شکور زاده بلوری، ابراهیم. (۱۳۷۲). ده‌هزار مثل فارسی و بیست و پنج هزار معادل آنها. مشهد: آستان قدس.

عطائی کجویی، تهمینه (۱۳۹۹). «نقش امثال و حکم در تصحیح متون با تکیه بر بیتی از غزلیات سعدی». فرهنگ و ادب عامه. سال ۸، شماره ۳۵، صص ۲۷۱-۲۸۴.

عنصری بلخی، (۱۳۶۳)، دیوان. به تصحیح محمد دبیرسیاقی، تهران: سنایی.

فرخی سیستانی، (۱۳۶۳)، دیوان. تصحیح محمد دبیرسیاقی، تهران: زوآر.

فردوسی، ابوالقاسم (۱۳۷۴)، شاهنامه (براساس چاپ مسکو). به کوشش سعید حمیدیان، تهران: قطره.

فردوسی، ابوالقاسم (۱۳۸۶)، شاهنامه. تصحیح جلال خالقی مطلق، دفتر چهارم، تهران: مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی.

کاشفی بیهقی، حسین بن علی، (۱۳۸۸). انوار سهیلی. تصحیح محمد روشن. تهران: صدای معاصر.

کزازی، میرجلال‌الدین، (۱۳۸۹). نامه باستان. تهران: سمت.

مولوی بلخی، جلال‌الدین، (۱۳۷۳)، مثنوی. به تصحیح نیکلسون، به کوشش نصراله پورجوادی، تهران: امیرکبیر.